

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ἐκ τῶν νέων ἐλλήνων ἱστορικῶν ὁ Π. Καρολίδης διήρει τὸν ἱστορικὸν βίον τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους εἰς τρεῖς περιόδους· εἰς τὴν περίοδον τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, τὴν περίοδον τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ εἰς τὴν τρίτην περίοδον τοῦ καλουμένου νέου ἐλληνισμοῦ. Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος ἀρχεται, κατ' αὐτόν, ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1453, θετικώτερον δέ, ὡς λέγει, ἀπὸ τοῦ 1821. Ἡ ἀκριβέστερα ἡ τρίτη περίοδος τοῦ ἐλληνισμοῦ ἀρχομένη κυρίως ἀπὸ τῶν ἐσχάτων χρόνων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (1204), ἰδίως δὲ ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς τοῦ κράτους τούτου καὶ ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κατακτιήσεως (1453), ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἐπαναστάσει (1821) καὶ τῇ διὰ ταύτης δημιουργηθείσῃ τῷ ἐλληνισμῷ τύχῃ εὐρίσκει τὴν σαφῆ καὶ ἰδιοφυᾶ ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Ἀπασα ἡ περίοδος τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἡ τῆς τουρκοκρατίας εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, περίοδος γενέσεως καὶ βαθμιαίας ἀναπτύξεως τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ¹. Ὁ δὲ Κ. Παπαρηγόπουλος δὲν ἐδίδασκε διάφορα γράφων. «Ὁ μὲν μεσαιωνικὸς ἐλληνισμὸς κατέπεσεν ἐν ἀρχῇ τῆς δεκάτης τρίτης ἑκατονταετηρίδος (1204), συγχρόνως ὅμως ἐπέτειλεν ὁ νεώτερος ἐλληνισμός... Τὰ λείψανα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ ἠγωνίσθησαν μὲν ἔτι καὶ ἐνίοτε ἐνδόξως ὑπὲρ τῆς ἰδίας σωτηρίας, ἀλλ' ἔκτοτε ὁ νεώτερος ἐλληνισμὸς ὕψωσεν ἰδίαν σημαίαν ἐν Ἡπείρῳ, ἐν Κρήτῃ, ἐν Πελοποννήσῳ²... Τὸ κράτος τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ δὲν κατελύθη μὲν ὀριστικῶς, εἰμὴ τῷ 1453, ὅτε ἔπεσεν ὁ τελευταῖος αὐτοῦ βασιλεύς· ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204), ὁ μεσαιωνικὸς ἐλληνισμὸς ἔπαυσε πρωταγωνιστῶν ἐν τῇ νοτιανατολικῇ Εὐρώπῃ»³. Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀναθεώρησιν ταύτην τῶν χρονολογικῶν ὁρίων τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ μοῦ δίδει τὸ ζήτημα τῆς χρονολογικῆς τοποθετήσεως, ἐντὸς τῆς περιόδου τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τῆς βυζαντινῆς σχολικῆς παραδόσεως. Διότι τοῦτο τὸ φαινόμενον ἀπὸ τῆς πνευματικῆς ἀπόψεως εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὸ σημαντικώτερον γεγονός, τὸ χαρακτηριστικώτερον, διότι εἶναι καὶ τὸ ῥιζοσπαστικώτερον, τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ζήτημα ἐντεῦθεν· ποίαν θέσιν λαμβάνει τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐντὸς τῆς περιόδου τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ; Αφοῦ εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτερον γεγονός ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως τῆς νέας περιόδου, ἥτις ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ

¹ Π. Καρολίδου, Ἱστορία τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, Ἀθήνησιν, 1892, σ. 16, 159. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1453-1863), ἐν Ἀθήναις, 1925, σ. 12.

² Κ. Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔκδ. 4, ἐν Ἀθήναις, 1903, Τόμ. Δ', σ. 731 ἑ.

³ Αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 1 ἑ.

ἔτους 1204, διατὶ ἐξεδηλώθη τόσον ἀργά, ἥτοι τέσσαρας ὁλοκλήρους αἰῶνας μετὰ τὴν γένεσιν τῆς νέας περιόδου; Μήπως ἔνεκα τούτου πρέπει νὰ μεταθέσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς νέας περιόδου πολὺ περισσότερον πρὸς τὰ κάτω; Ὁ καθορισμὸς ὅμως τῆς ἀρχῆς τῆς νέας περιόδου εἰς τὸ ἔτος 1204, ἥτοι εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ἀπροσμάχητος. Ὅχι διότι ἀπὸ τοῦ 1204 ἔπαυσεν ὁ ἑλληνισμὸς νὰ πρωταγωνιστῇ εἰς τὴν νοτιανατολικὴν Εὐρώπην· ἀλλὰ διότι τότε ὁ ἑλληνισμὸς ἐξεδήλωσε σημαντικώτατα σημεῖα νέας ζωῆς, διαφόρου τῆς μεσαιωνικῆς.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐμπεριστατωμένως ἐξετάζω εἰς τὸ ἔργον μου, τὸ καὶ ἄνωτέρω μνημονευθέν, ἐνταῦθα δὲ συγκεντρώνω μερικὰ πορίσματα ἐξ ἐκείνου. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔγραφε τῷ 1887. «Ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι τοῦ 1821 ὁ νέος ἑλληνισμὸς διέσωσε δι' ἀγώνων ἀξιομνημονεύτων τὴν ὄντοῦτα αὐτοῦ, ἀπειληθεῖσαν δεινῶς καὶ ἄλλεπαλλήλως ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ ὑπὸ τῶν Ὁσμανιδῶν· τὸ δὲ οὐδὲν ἦτιον ἀξιομνημόνευτον ἐδημιούργησε τὰς κοινοτικὰς, τὰς διανοητικὰς καὶ τὰς πολεμικὰς δυνάμεις, δι' ὧν ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1829 ἡ Ἐπανάστασις κατώρθωσεν, εὐκλεῶς ἀθλήσασα καὶ ἐγκαρτερήσασα, νὰ ἰδρῦσῃ τὸ πρῶτον πολιτικὸν ἡμῶν σκῆνωμα. Αἱ περιπέτειαι αὗται τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ δὲν παραβάλλονται βεβαίως πρὸς τὰ μεγαλουργήματα τοῦ πρώτου, τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Δὲν ἐπέδρασαν, ὅπως οὗτοι, ἕκαστος κατ' ἴδιόν τινα τρόπον, εἰς τὴν τύχην τοῦ κόσμου. Ἀπέβησαν ὅμως γόνιμοι ἔργων, τὰ ὅποια περιεποίησαν ἐξαίρετον τιμὴν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα». Ὅταν ὅμως ταῦτα ἔγραφεν ὁ Παπαρρηγόπουλος δὲν εἶχαν ἀκόμη μελετηθῇ τὰ ἔργα τέχνης τῆς λεγομένης ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων, ἡ ὁποία τότε ἦτο ἄγνωστον ἔδαφος ἐπιστημονικόν. Ἡ συνεχιζομένη μέχρι σήμερον ἀποκάλυψις τοιούτων ἔργων τέχνης, ἡ συγκέντρωσις καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν καθώρισαν τὴν μεγάλην σημασίαν τῆς ἑλληνικῆς ταύτης ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων. Αὕτη ἐξετείνεται ἐπίσης καὶ εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας. Ὡς εἰς τὸ ἔργον μου λοιπὸν «ἡ Ἀναγέννησις τοῦ αἰῶνος τῶν Παλαιολόγων» συνάγω, ἡ ἱστορικὴ περίοδος ἀπὸ τοῦ 1204 καὶ ἐξῆς δὲν εἶναι τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς νέας ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅστις εἰσέρχεται εἰς τὴν νέαν του ταύτην σταδιοδρομίαν διὰ μιᾶς ὑπερόχου ἀναγεννήσεως καὶ τῆς δημιουργίας νέων πολιτικῶν τάσεων (ἄνωτέρω σ. 249). Αὗται δεικνύουν ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἐξέρχεται πλέον τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους διὰ νὰ ἰδρῦσῃ εἰς τό, νῦν τὸ πρῶτον κατονομαζόμενον ἑλληνικὸν γένος, κράτος ἴδιον. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν πρέπει νὰ διδάσκειται τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὴν βυζαντινὴν. Ἐνταῦθα δὲν πρέπει ν' ἀφήσω ἀμνημόνευτον ὅτι τελευταῖον ὁ κ. L. Bréhier πραγματευόμενος περὶ τῆς ἐπιδόσεως τῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος Βυζάντιον, ἀντὶ Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, παραγνωρίζει τὸ φαινόμενον τῆς δημιουργίας

κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, διὰ πρώτην φοράν, ἐθνικῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως, ἀντὶ τῆς βυζαντινῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν μέσων χρόνων ¹.

Ὅπωςδήποτε ὁ Παπαρρηγόπουλος ἡγνόμενος φυσικὰ τότε, ὅτι ἡ ἀναγέννησις τῆς τέχνης ταύτης τῶν Παλαιολόγων ῥίπτει τὸ ἅπλετον φῶς αὐτῆς εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν γείτονας χώρας, τὴν Σερβίαν, τὴν Βουλγαρίαν, τὴν Ῥουμανίαν καὶ Ῥωσσίαν. Διὰ ταῦτα σήμερον δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅ,τι ἔγραφεν ὁ Παπαρρηγόπουλος πρὸ 45 ἐτῶν, ὅτι δηλαδή ὁ νέος ἑλληνισμὸς δὲν ἐπέδρασε μέχρι τοῦδε εἰς τὴν τύχην τοῦ κόσμου. Διότι ἡ ἀναγέννησις τῶν Παλαιολόγων ὄχι μόνον ἐπέδρασε σημαντικώτατα εἰς τὴν τέχνην τῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, σπουδαῖος παράγων τῆς τέχνης αὐτῶν ἀναδειχθεὶς· ἀλλ' ἐδημιούργησε καὶ τὴν προπαιδείαν τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ δὲ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ φυγάδες τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρξαν σημαντικὸς συντελεστὴς δημιουργίας μιᾶς νέας ἐποχῆς πνευματικῶν ἔργων τῆς ἀνθρωπότητος· διὰ δὲ τῶν χειρογράφων κωδίκων, τοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τοὺς ὁποίους κατὰ ἑκατοντάδας μετέφεραν καὶ ἐσχόρπισαν εἰς τὴν Δύσιν, ἡ διὰ τῆς ἀντιγραφῆς ἐπολλαπλασίασαν, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν ἐν Εὐρώπῃ. Ἴδου δύο μεγάλαι ὑπηρεσίαι τὰς ὁποίας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα προσέφερεν ὁ νέος ἑλληνισμὸς μέχρι τοῦδε. Ἡ δὲ τοιαύτη ἀναγέννησις τῶν Παλαιολόγων δὲν θὰ ἔσβυνε καὶ δὲν θὰ ἐξηφανίζετο τόσον γρήγορα, ἂν δὲν ἀνεκόπτετο ὑπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς δουλείας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐστέναξεν ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἐπὶ τέσσαρας περίπου αἰῶνας.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἰδέα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, διὰ πνευματικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, εἶναι ἰδέα προσιδιάζουσα τελείως εἰς τὴν περίοδον τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ὁποίου ἐμφορεῖται. Ἄλλο βέβαιον εἶναι τὸ συναφὲς ζήτημα τῆς χρήσεως τῆς δημώδους ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς καὶ τὸ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ δέκατος τρίτος αἰὼν, ὁ ὁποῖος διέρρηξε τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν περὶ βυζαντινοῦ, ὃ ἐστὶ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ ἑξελληνισμένου, κράτους, ἐδημιούργησε τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους, οὗ βάσις τὸ ἑλληνικὸν γένος. Κατὰ τὸν αἰῶνα λοιπὸν τοῦτον καὶ ἐξῆς φυσικὸν ἦτο νὰ καθίστατο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον σαφέστερον εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων τὸ ζήτημα τῆς συγχρόνου δημώδους ἑλληνικῆς

¹ L. Bréhier, ἐν Byz. Zeitschrift, Τόμ. Α' (1930), σ. 362. Ἡ γνώμη αὕτη, τοῦ Bréhier ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Σπ. Λάμπρου, ἐν Παλαιολογείοις καὶ Πελοποννησιακοῖς, Τόμ. Β', σ. ζ', ἥτις ὡσαύτως δὲν εἶναι ὀρθή. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθὰ τὰ περὶ ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως διδασκόμενα ἐν Δ. Θερεϊανοῦ, Ἀδαιάντιος Κοραῆς, Τόμ. Α', ἐν Τεργέστη, 1889, σ. 1 καὶ 14.

γλώσσης καὶ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ χρήσεως ταύτης εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Ἀδιάφορον εἶναι ἂν ἄγὼν μακρὸς καὶ κρατερὸς συνάπτεται περὶ ἐπικρατήσεως ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ μεταξὺ τῶν δύο ἀκροτάτων ἀντιθέσεων. Ἀφ' ἑνὸς δηλαδὴ ὁ ἐπίπονος εἰς ἐκμάθησιν, ἀκαμπτος καὶ ἐσωτερικῶς ἀπεξηραμμένος ἀττικισμός, διὰ τῆς ἀκαταμαχίτου τῶν αἰώνων παραδόσεως δεσπόζει νικηφόρος τοῦ πεδίου τοῦ ἁγῶνος. Ἐξ ἄλλου ἡ σύγχρονος δημώδης νεοελληνικὴ γλῶσσα ἢ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου αἰῶνος εἰς μείζονα ἔκτασιν εἰσαγομένη, ἀγωνίζεται, πλήρης ζωῆς, νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ¹. Ἀκόμη μέχρι σήμερον ὁ ἄγὼν αὐτὸς δὲν ἔληξε καθ' ὅλοκληρίαν. Μάχας διαφόρους καθημερινῶς συναπτομένας ἐπὶ τοῦ πεδίου σημειώνομεν· ἀλλὰ τὴν πλήρη ἐκνίκησιν τῆς δημώδους ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ ἀκόμη δὲν ἀνεγράψαμεν.

Ὅπωςδὴποτε ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισις, εὐνοηθεῖσα ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ χάσματος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος ἐξεργάγη κατὰ τὸν ἐπόμενον δέκατον ἕκτον αἰῶνα. Ἡ βραδύτης αὕτη τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως δὲν εἶναι ἀνεξήγητος. Καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τῆς βυζαντινῆς, ἐπίσης πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ βυζαντινοῦ βίου δὲν ἀνεπτύχθησαν συμμέτρως καὶ παραλλήλως. Ἐνῶ π. χ. ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ κράτους, ἥτοι τὰ σπουδαιότερα μέτρα πρὸς δίωξιν τῆς εἰδωλολατρείας ἐλήφθησαν ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ Θεοδοσίου τοῦ μεγάλου, ἐντὸς δηλαδὴ τῶν ἐτῶν 324-395, ὡς πρὸς τὴν λογοτεχνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα διατηροῦνται μὲ περισσοτέραν ἐπιμονήν, οἱ νέοι δὲ τρόποι δειλὰ δειλὰ ἐμφανίζονται καὶ μόλις γίνονται αἰσθητοί, νέα βυζαντινὴ τεχνικὴ μορφή τῆς ποιήσεως, ἡ λεγομένη ῥυθμικὴ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, ἤρchiσε πιθανῶς ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἤκμασεν ὁμως κατὰ τὸν ἕκτον καὶ ἑβδόμον αἰῶνα². Καὶ ἐν γένει παρατηροῦμεν ὅτι δὲν εἶναι ἀνεξήγητον ἂν στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας περιόδου ἐπιζοῦν ἐντὸς τῆς νέας ἱστορικῆς περιόδου ἀσύμμικτα πρὸς τὰ νεογέννητα νέα στοιχεῖα³. Ἡ σημασία τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ΙΓ' αἰῶνος διὰ τὴν περαιτέρω πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπῆρξε κεφαλαιώδης. Ναί μὲν, εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως ἀνετράπη ἀμέσως τὸν ἐπόμενον ΙΖ' αἰῶνα. Καὶ πάλιν διεξήχθη κρατερὰ ἔκτοτε, μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, περὶ ἐπικρατήσεως ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει καὶ τῇ λογοτεχνίᾳ, μεταξὺ τῆς νεοελληνικῆς δημώδους γλώσσης, καὶ τῆς ἐγγυτέρας πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, τῆς ἀρχαῖζούσης γλώσσης τῆς λεγομένης καθαρουργούσης, ἀπὸ δὲ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ Ἀδαμ. Κοραῆ, εἰς γραφομένην νεοελληνικὴν

¹ K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Α', σ. 29.

² K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Β', σ. 501, 515.

³ K. K r u m b a c h e r, αὐτόθι Τόμ. Α', σ. 24.

διαμορφωθείσης ¹. Ἄν ἡ πάλιν μεταξύ τῶν δύο ἰδεῶν, τῆς ἰδέας τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς ἰδέας τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ἐσυνεχίσθῃ ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον, τοῦτο δὲν μᾶς ἐκπλήττει. Ἐκπληκτικὸν θὰ ἦτο ἂν ἡ ἰδέα τῆς μεταρρυθμίσεως ἐπεκράτῃ ἀμέσως. Κατωτέρω μάλιστα πραγματεύομαι περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἀντιμεταρρυθμιστικῆς κινήσεως. Τῷ ὄντι αἱ κύριαι ἰδέαι κάθε πολιτισμοῦ εἶναι τόσον ὀλίγον πολυάριθμοι καὶ ἀπαιτοῦν τόσον μακρὸν χρόνον, ὥς οὐ ἐξελιχθοῦν εἰς ἄλλας ἰδέας, ὥστε νὰ προκαλῇ τοῦτο τὴν μεγαλυτέραν ἡμῶν ἱκανοποίησιν. Διότι ἄλλως οἱ πολιτισμοὶ οὐδεμίαν θὰ εἶχαν σταθερότητα. Ἡ ἐσχάτη λοιπὸν πτωχεία τῶν ἰδεῶν καὶ ἡ βραδύτης τῆς μεταμορφώσεως αὐτῶν προκαλεῖ τὴν προσοχήν μας, οὐχὶ δὲ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ νεωτερικότης αὐτῶν ². Τὸ κράτος ὅμως τῆς βυζαντινῆς σχολικῆς παραδόσεως εἶχε διασεισθῇ τὸν ΙΣ' αἰῶνα, ἡ ὁδὸς ἠνοιχθῇ ἤδη πρὸς νέαν δημιουργίαν, καὶ ἡ τελικὴ νίκη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σοφριανοῦ κατωχυρώθῃ ἐν τέλει διὰ νόμου τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα. Τὸν Μάρτιον 1910 ἰδρύετο ἐν Ἀθήναις ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ του χάρτου ἀνέγραφε: «συσταίνεται Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἰδρύσῃ ἓνα πρότυπο δημοτικὸν σχολεῖο εἰς τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ βοηθήσῃ ν' ἀναμορφωθῇ, μὲ τὸν καιρὸ, ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις» ³. Πρὸς ἐπεξηγήσιν δὲ τοῦ δευτέρου ἐδαφίου τοῦ ἁρθρου τούτου ὁ Ὅμιλος δι' ἐγκυκλίου του ἔλεγε ⁴. «Σὲ ὅλα τὰ ἔθνη ἡ ἐκπαίδευσις, στοὺς διαφόρους κλάδους της, μένει πάντα πρὸς πίσω ἀπ' ὅσο τὴν ποθεῖ ἡ μορφωμένη γενεὰ τῆς κάθε ἐποχῆς. Καὶ γι' αὐτὸ ἄτομα καὶ κράτος ἀδιάκοπα προσπαθοῦν νὰ τὴν σπρώξουν μπροστά, νὰ τὴν προσαρμόσουν δηλαδὴ στὶς ἀνάγκας καὶ τὰ ἰδανικὰ τῆς κάθε γενεᾶς. Τὸ χάσμα μεταξύ τῆς παιδείας ποὺ ὑπάρχει καὶ τῆς παιδείας ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει, ἀλλοῦ εἶναι μεγαλύτερον καὶ ἄλλοῦ μικρότερον· σὲ μᾶς εἶναι πολὺ μεγάλο, γιὰ ἱστορικοὺς λόγους ποὺ ὅλοι μας τοὺς ξέρομε».

«Τὸ χάσμα αὐτὸ καὶ μερικὰ ἄτομα καὶ τὸ Κράτος προσπαθοῦν νὰ τὸ γεφυρώσουν. Ἡ ἐργασία ὅμως αὐτὴ τοῦ Κράτους καὶ τῶν ἀτόμων ἂν καὶ ἀξιέπαινη, δὲν ἔδωσε τὰ ποθούμενα ἀποτελέσματα, γιατί κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀναμορφωτὰς τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ὡς τώρα, δὲν «ἔθηκε τὸν δάκτυλον ἐπὶ τοῦ τύπου τῶν ἡλῶν», δηλαδὴ κανεὶς τοὺς δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ πρόληψη καὶ νὰ τὴν ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸν κλασικισμόν. Ἀφοῦ τὸ ὄργανο κάθε ἀνθρωπισμοῦ καὶ κάθε διδασκαλίας εἶναι ἡ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ποτὲ δὲν εἶνε δυνατόν ν' ἀναμορφωθεῖ, ὅσο ἡ γλῶσσα ποὺ

¹ Γ. Χατζηδάκη, Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, σ.116 ἑ.

² G u s t a v e L e B o n, Lois psychologiques de l' évolution des peuples, ἐκδ. 17, Paris, 1922, σ. 146.

³ Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, Τόμ. Α', Ἀθήνα, 1911, σ. 5.

⁴ Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, Τόμ. Α', σ. 9 ἑ.

ὡς ὄργανό της μεταχειρίζεται, παρουσιάζει τόσες δυσκολίες, ὥστε ν' ἀναγκά-
 ζει τὸν μαθητευόμενον νὰ ἐξοδεύει ὅλη τὴ δύναμη τοῦ νοῦ του μόνο καὶ μό-
 νο γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ μάθῃ τὸ ὄργανο αὐτὸ κι' ἔτσι νὰ μὴν τοῦ μένει
 καθόλου πιά καιρὸς νὰ μάθῃ τίποτε ἄλλο. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος ἔχει
 ἀκράδαντη πεποίθησις ὅτι ὅλοι οἱ κόποι γιὰ τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς παιδείας
 μας θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ πηγαίνουν χαμένοι, ἂν ὅλες οἱ ἀναμορφωτι-
 κές προσπάθειες δὲ στηριχθοῦν σὲ στερεὰ καὶ πραγματικὰ θεμέλια. Γιὰ
 τὴν ὥρα, τὴ Μέση καὶ Ἀνώτερη Ἐκπαίδευση, ὁ Ὅμιλός μας δὲ μπορεῖ
 καὶ δὲ θέλει νὰ τὶς ἀγγίσει, ἐπειδὴ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀναγέννησις τῆς Παι-
 δείας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ μονομιᾶς καὶ σὲ ὅλους τοὺς κλάδους της
 ἀμέσως. Κάθε συνειδητὴ ἀναμόρφωσις, τακτικὰ καὶ κανονικὰ πρέπει ν' ἀρ-
 χίζει ἀπὸ τὴ βάση τοῦ συστήματος, ἀπὸ τὸ Ἄλφα. Γιὰ τοῦτο κι' ὁ «Ἐκ-
 παιδευτικὸς Ὅμιλος» ὅλη του τὴν προσοχὴ τὴν ἔστρεψε στὸ Δημοτικὸ Σχο-
 λεῖο. Ἡ σημερινὴ Πολιτεία καὶ οἱ ἐπίσημοι παιδαγωγοὶ ἄρχισαν νὰ παρα-
 δέχονται ὅτι ὄργανο τῆς διδασκαλίας στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο πρέπει νὰ εἶναι
 ὁ «ἀνεπιτήδευτος προφορικὸς λόγος τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων». Κι' αὐτὸ
 ἀκριβῶς πὺν ἀρχίζουν δειλὰ δειλὰ καὶ μὲ περιστροφές νὰ παραδέχονται οἱ
 ἐπίσημοι, αὐτὸ ἡμεῖς, χωρὶς περιστροφές, τὸ θεωροῦμε δόγμα καὶ θὰ τὸ
 βάλομε βάση στὸ Δημοτικὸ μας Σχολεῖο».

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1917, κατὰ ταῦτα, εἰσήχθη εἰς τὴν κατωτέραν παρ'
 ἡμῖν ἐκπαίδευσιν, ὡς γλῶσσα τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων, ἡ νεοελληνικὴ κοι-
 νή, ἢ ἄλλως δημοτικὴ, ἢ ἀπὸ τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821, ἐκ τῆς πελοποννησια-
 κῆς διαλέκτου, ὡς ἀπέδειξα ἐν ἄλλῃ μου μελέτῃ, διαμορφωθείσα νέα κοι-
 νὴ γλῶσσα, ἀντίστοιχος τῆς πρὸ τεσσάρων αἰώνων ἀπλοελληνικῆς¹. Κα-
 τὰ τὸ ἀρθρον 2 τοῦ νόμου 1332 «εἰς τὰς τέσσαρας κατωτέρας τάξεις τοῦ δη-
 μοτικοῦ σχολείου οὐδενὸς ἄλλου βιβλίου γίνεται χρῆσις πλὴν τοῦ ἀναγνωστι-
 κοῦ. Τὰ ἀναγνωστικὰ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους
 1917-1918 καὶ ἐφεξῆς καὶ τὰ τῆς τρίτης ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1918-
 1919 καὶ ἐφεξῆς ὀφείλουσι νὰ εἶναι γεγραμμένα εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην
 (δημοτικὴν) γλῶσσαν ἀπηλλαγμένην παντὸς ἀρχαϊσμοῦ καὶ ἰδιωτισμοῦ, ἥτις
 θὰ εἰσαχθῇ βαθμιαίως καὶ εἰς τὰ ἀναγνωστικὰ τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων
 τοῦ δημοτικοῦ σχολείου».

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς λεγομένης ἀναγεννήσεως ἢ μᾶλλον
 ἐπιδόσεως ἐν Ἑλλάδι τῶν γραμμάτων, ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος καὶ

¹ I. K. Βογιατζίδου, Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα, ἐν Ἡμερολο-
 γίῳ μεγάλης Ἑλλάδος 1922, σ. 218 ἔ. Περί τῆς συγχρόνου μας τούτης ἐκπαιδευτι-
 κῆς μεταρρυθμίσεως ἰδὲ Γ. Βεντήρη, Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920, Τόμ. Α', 1931,
 σ. 26 ἔ. Σιγὰ περὶ αὐτῆς ὁ Édouard Driault, ἐν Histoire Diplomatique
 de la Grèce, de 1821 à nos jours, Τόμ. Ε', Paris 1926, σ. 493. Ἰδὲ καὶ I. K.
 Βογιατζίδου, Ἐκθέσεις πεπραγμένων ἐπὶ πρυτανείας, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1932, σ. 63.

ἐξῆς ¹. Μόλις, ὡς ἄνωτέρω ἔγραφα, οἱ ὄροι τῆς ζωῆς τοῦ ὑπὸ τὴν δουλείαν τῶν Τούρκων ἑλληνισμοῦ ἐβελτιώθησαν, ἦτοι οἱ οἰκονομικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί, κοινωνικοί κ.λ.λ., οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴν ἄνεσιν νὰ σκεφθοῦν περὶ τῆς λύσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτῶν ζητήματος. Δὲν ἦτο ἄρά γε ἱκανοποιητικὴ ἡ δοθεῖσα πρὸ ἐνὸς αἰῶνος λύσις τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Σοφianoῦ; Τοὺς ἐξῆς λόγους ἀνευρίσκω, οἵτινες συνετέλεσαν πρὸς ἀνατροπὴν τῆς μεταρρυθμίσεως. Πρῶτον ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν κατωτέραν βαθμίδα τῶν *scholae triviales*, αἱ ὁποῖαι μόνον ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν ἐδίδασκον. Τὸ ἔθνος ὑπὸ τὰς νέας βελτιωμένας συνθήκας τῆς ζωῆς δὲν ἤρχειτο πλέον εἰς τὰ κατώτερα ταῦτα σχολεῖα. Ἐπρεπε νὰ ἱκανοποιήσῃ εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν τὴν πατροπαράδοτον φιλομουσίαν του καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἐκπαιδευτικὰ στελέχη ἄνωτέρας ἐκπαιδεύσεως. Τοῦτο βεβαίως, καθ' ἑαυτό, δὲν συνεπήγετο ἀναγκαιῶς τὴν ἀνατροπὴν τῆς μέχρι τοῦδε ἰσχυροῦσης μεταρρυθμίσεως. Ἀλλ' ἡ μεταρρυθμίσις τοῦ Σοφianoῦ ἦτο ἀτυχῶς συνυφασμένη μὲ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς βαρυτέρας δουλείας τοῦ γένους, τῆς οἰκτροτέρας οἰκονομικῆς ἀπαθλιώσεως, τῆς ταπεινωτικωτέρας θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξουθενώσεως· διότι ἦτο μέτρον ἀνάγκης τῶν χαλεπωτέρων καιρῶν τοὺς ὁποίους ὑπενθύμιζεν. Ἐφερεν ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ μεταρρυθμίσις, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὸ στίγμα τῆς τυραννίας τοῦ γένους. Ψυχολογικοὶ λόγοι λοιπὸν ἀπαρατήτως καθίστανον τὴν μεταρρυθμίσιν τοῦ Σοφianoῦ μισητήν. Ἄς προστεθῇ δὲ καὶ τρίτος τις λόγος, τὸν ὁποῖον παραλαμβάνω ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐπιλόγου τῆς γραμματικῆς, ὡς ὁμολογίαν τοῦ Σοφianoῦ. Ὅτι δηλαδή καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἀκόμη ἐθεωρεῖτο ἐξυψωτικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ διεθρύπτετο ἡ φιλοτιμία τῶν ἑλλήνων διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Σοφianoὺς προλαμβάνων βέβαια τὴν δυσφορίαν τῆς κοινῆς τότε γνώμης λέγει· «καὶ μὴ βαρυγομήσῃ τινὰς, ὅτι... οἱ νέοι θέλουν ἀφήσειν ἅ μὴ δὲν σπουδάζουν καὶ τὰ μαθήματα τὰ ἑλληνικά» ². Ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐπληγώνετο βαρεὰ ἡ φιλοτιμία τῶν νέων ἂν ἤθελον ἐξαναγκασθῇ εἰς ἐκμάθησιν τῆς δημώδους γλώσσης, ἀντὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἔτσι δὲ ἐξηγεῖται καλύτερα, κατὰ τὴν γνώμην μου, τώρα, καὶ ἡ περιφρόνησις πάντων, ὅχι μόνον τῶν διανοουμένων τοῦ ἔθνους, πρὸς τὴν δημώδη σύγχρονον γλῶσσαν καὶ πρὸς ὅ,τι ἐν αὐτῇ ἔγραφε. Διότι μέχρι τοῦδε ἐπεκράτει ἡ γνώμη τοῦ Κ. Krumbacher περὶ τούτου. Κατὰ ταύτην, μολονότι ἡ δημώδης γλῶσσα εἶχε κατακτήσει θέσεις τινὰς ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ

¹ G. Chassiotis, αὐτόθι σ. 27 ἔ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 643 ἔ. Π. Καρολίδου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1453-1863), σ. 538 ἔ.

² Ν. Σοφianoῦ, Grammaire du grec vulgaire, Paris, 1874, σ. 84.

ἐντεῦθεν, οἱ λογάδες καὶ οἱ σοφοὶ τοῦ ἔθνους περιφρόνησαν αὐτὴν πάντοτε, ὥς ταπεινὴν καὶ χυδαίαν, ὥς ὄργανον ἄχρηστον πρὸς ἔκφρασιν λεπτοτέρων ἰδεῶν καὶ ἀνεπιτήδειον πρὸς καλλιτεχνικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ δὲ περιφρονημένη αὐτῆς θέσις μαρτυρεῖται ἐκ τούτου ἤδη· ὅτι, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων (τοῦ Προδρόμου, Γ'λυκᾶ), οἱ συγγραφεῖς μεταχειρίζονται ἢ ἀποκλειστικῶς τὴν γραφομένην ἢ ἀποκλειστικῶς τὴν δημοτικὴν¹. Ἀλλ' ἡ ὁμολογία τοῦ Σοφianoῦ, ἃν καὶ κατάγεται ἐκ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, διαφωτίζει ἡμᾶς καὶ περὶ τῶν παλαιότερων χρόνων, ποία ἦτο τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ ἡ γνώμη περὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ συναισθήματα διήγειρεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισις, τῶρα, ὅτε, ἐν μέσῳ δεκάτῳ ἐβδόμῳ αἰῶνι, οἱ Ἕλληνες ἀπῆλανον βίου πολὺ ἀνειωτέρου ἢ πρότερον. Καὶ ὅτι ἡ ἐρμηνεία μου αὐτὴ εἶναι ὀρθὴ ἀπόδειξις εἶναι τὰ γενόμενα κατὰ τοὺς δύο ἐπομένους, τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα. Ἦτοι ὁ ἐξαρχαϊσμός τῆς νεοελληνικῆς δημώδους γλώσσης διὰ καθάρσεως καὶ ἀποβολῆς παντὸς χυδαίου στοιχείου ἀπ' αὐτῆς καὶ ἡ ἀναγωγὴ αὐτῆς εἰς τὴν περιωπὴν τῆς καθαρευούσης. Ὅσον δηλαδή ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διὰ λόγους διεθνεῖς, ἀνεπτύσσετο ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία, τὸ ἐμπόριον μετ' αὐτῆς, οἱ ἔμποροι συνεκόμιζον περισσότερον πλοῦτον καὶ εὐημερίαν παρηκολούθει τὸ γένος²· τόσον τὸ ἔθνος ἀφυπνίζετο ἐκ τοῦ ληθαργικοῦ τῆς δουλείας, ἤρχιζε νὰ ἀναμιμνήσκειται παλαιῶν ἡμερῶν, ἐπεθύμει παιδείαν, δόξαν καὶ ἐλευθερίαν. Τόσον τὸ ἔθνος, ἢ τοῦλάχιστον οἱ πνευματικοὶ αὐτοῦ ὁδηγοί, ἐπίστευον εἰς τὴν ἀνάγκην γλώσσης δυναμένης νὰ φωτίσῃ τὸ δουλεῦον γένος, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆρχαν ἤδη ἀπ' αἰώνων σαφῶς ἐκπεφρασμένα τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα φῶτα, ἦτοι τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης, ἢ καθαρευούσης³.

Ὑπὸ τὸ κράτος λοιπὸν τῶν νέων συνθηκῶν τοῦ βίου, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, οἱ Ἕλληνες ἐπεδίωξαν τὴν ἐπίδοσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας των. Ὁ Σχολάριος καὶ ὁ Βησσαρίων πρὸ πολλοῦ δὲν ἦσαν πλέον ἐν τῇ ζωῇ. Ἐνεθυμήθησαν ὅμως οἱ Ἕλληνες τὴν διαθήκην αὐτῶν, τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμά των. Ὁ Σχολάριος, ὥς ἀνωτέρω ἔγραφα, εἶχεν εἰπεῖ· «εἰ μέλλοιμὲν ποτε γενναίως ἀψασθαι λόγων καὶ πᾶσιν ἐπιχειρήσειν τοῖς τέως ἡμελημένοις, ἐκ τῆς ὑπερορίου ζητεῖν ἀνάγκη τὰς βίβλους, ἃς δεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν ὑπουργήσειν»⁴. Ἀληθῶς δὲ εἶχεν ἐπιστῇ ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἔπρεπε,

¹ K. Krumbacher, αὐτόθι Τόμ. Γ', σ. 7, 21 ἐ. καὶ Τόμ. Α', σ. 29.

² K. Παπαρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 620 ἐ.

³ Γ. Ν. Χατζηδάκη, Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, σ. 118 ἐ. Ἀθ. Μπούτουρα, Ἐπισκόπησις τῆς ἱστορίας τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ἐν Ἀθήναις, 1919, σ. 9 ἐ.

⁴ Σπ. Π. Λάμπρου, Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά, Τόμ. Β', σ. 275, 24 ἐ.

μετὰ τὴν ἀπόσβεσιν ἐν Ἑλλάδι παντὸς πνευματικοῦ ζωπύρου, ἐκ τῆς ξένης, ἦτοι ἐξ Ἰταλίας, ν' ἀνακληθοῦν καὶ οἱ χειρόγραφοι κώδικες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ καὶ ἑλληνομαθεῖς καθηγηταὶ οἱ ἐξηγηταὶ τοῦ θησαυροῦ τούτου. Θὰ μεταχειρισθῶ ἐνταῦθα πάλιν πρὸς διασάφησιν τοῦ φαινομένου τούτου ἔξωθεν εἰσαγωγῆς ἐκπαιδευτικῶν ζωπύρων, βιολογικὰ φαινόμενα ἀνάλογα ἐκ τῆς ζωολογίας. Ὁ ἵππος, λ. χ. ὡς γνωστόν, κατάγεται ἐξ Ἀμερικῆς. Πατρὶς τοῦ ἵππικοῦ γένους κυρίως ὑπῆρξεν ἡ Βόρειος Ἀμερικὴ. Ἐκ ταύτης ὁ ἵππος θὰ ἐπεξετάθῃ μέχρι τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς ἀφ' ἐνός· ἐξ ἄλλου μέχρι τῆς Εὐρώπης, μέσῳ τῆς καταβυθισθείσης ἡπείρου Godwana. Ὑπέστη δὲ μετὰ τὴν ἀπόσχισιν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τῆς Ἀμερικῆς ἡ ἱστορία τοῦ ἵππικοῦ γένους διάφορον τύχην. Ἐν μὲν τῇ Ἀμερικανικῇ ἡπείρῳ ὁλοκλήρῳ, ἐν τοῖς προκολομβείοις χρόνοις, δι' ἀγνώστους μέχρι σήμερον λόγους, ἐξέλιπε τελείως τὸ γένος τῶν ἵππων. Ἐν δὲ τῇ Εὐρώπῃ συντηρούμενος ἐπιμελῶς ὁ ἵππος, ὡς ἐξυπηρετῶν πολλαπλῶς τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκας, ἀντέσχεν εὐδοκίμως. Διὰ τοῦτο ἐξ Εὐρώπης πάλιν, ὑπὸ τῶν Ἰσπανῶν, μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν ὑπὸ τοῦ Κολόμβου τῆς Ἀμερικῆς, ἐπανεισῆχθη ὁ ἵππος εἰς αὐτὴν καὶ ἠὺδοκίμησεν ἀμέσως¹. Ὅπως λοιπὸν εἰς τὴν Ἀμερικὴν τὸ γένος τῶν ἵππων ἐξ Εὐρώπης ἐπανεισῆχθη, ἔτσι καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐκλιπόντα εἰς τὴν ἀρχικὴν των κοιτίδα, ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλάδα ἀνεκλήθησαν. Οὕτω δ' ἐπηκολούθησεν ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἡ περίοδος τῆς ἐπιδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Ἑλλάδι².

Διεξοδικὸν εἶναι τὸ ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα τοῦ Βησσαρίωνος, ὅπερ διεσώθη ἐν ἐπιστολῇ ἢ μᾶλλον διεξοδικῷ ὑπομνήματι τὸ ὁποῖον ἀπέστειλεν ἐξ Ἰταλίας εἰς Μυστρᾶν, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1443-1446, πρὸς τὸν τότε δεσπότην ἀκόμη τῆς Πελοποννήσου Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον³. Βλέπων δηλαδὴ ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Βησσαρίων τὴν ἐπίδοσιν τὴν ὁποίαν τότε εἶχαν ἐν αὐτῇ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, γινώσκων δὲ ἐξ ἀνακοινώσεων φίλων του⁴ ἐξ Ἑλλάδος εἰς πόσῃν παρακμῇ περιῆλθον ταῦτα ἐν Ἑλλάδι, ἀφ' οὔτου ἐν ἔτει 1437 τὸ πρῶτον ἀπεμακρύνθη αὐτῆς, κατήρτισε πρόγραμμα ἐκπαιδευτικόν, οὗτινος εἰσηγήθη εἰς τὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον τὴν ἐφαρμογὴν, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν τῆς Πελοποννήσου. Τούτου τὸ εἰς τὰ γράμματα ἀναφερόμενον τμῆμα περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς μέρη.

Πρῶτον. Πολλοὶ καὶ καλοὶ νέοι Ἕλληνες, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τού-

¹ C. Kronacher, Allgemeine Tierzucht, 8κδ. γ', Berlin, 1928, Erste Abteilung, σ. 190. R. Perrier, αὐτόθι σ. 79, 820, 823, πρβ. καὶ σ. 70.

² Δ. Θερεσιανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Τόμ. Α', σ. 63.

³ Ν. Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Γ', σ. 28 ε.

⁴ Ν. Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Γ', σ. 35.

των, πρὸ τῆς ἀλώσεως δηλαδή ἀκόμη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς κατὰ πρῶτον ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τούτου γίνεται γνωστόν, εἶχον ἐξ Ἑλλάδος, πιθανώτατα ὄχι τῆς τουρκοκρατουμένης, ἀλλὰ τῆς φραγκοκρατουμένης¹, μεταβῇ εἰς Ἰταλίαν πρὸς σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας. Τούτων ὁ Βησσαρίων εἰσηγεῖται τὴν μετάκλησιν εἰς Πελοπόννησον, ἵνα ὡς διδάσκαλοι ἐκεῖ χρησιμοποιοιθῶσι. Δεύτερον. Ἄλλων νέων Πελοποννησίων προτείνει τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἀποστολὴν εἰς Ἰταλίαν, ἵνα ἐπανερχόμενοι ἐν καιρῷ εἰς τὴν πατρίδα των τὴν ὑπόλοιπον νεολαίαν τῆς Πελοποννήσου παιδεύσουν. Οὕτω ὁ Βησσαρίων εὐελπιστεῖ ὅτι λόγῳ τῆς εὐφυΐας καὶ ὀξυνοΐας τῶν Ἑλλήνων², ἂν γίνῃ χρῆσις καὶ καταλλήλου μεθόδου διδακτικῆς, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου οἱ νέοι θὰ κατορθωθῇ νὰ σημειώσουν μεγάλας προόδους. Ὡστε μὲ ὀλίγον μόνον κόπον καὶ μικρὰ ἔξοδα θὰ ἀνακληθῇ πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ ἀποδράσασα ἐπιστήμη «τῶν λόγων», καὶ ἡ σοφία θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ γένος ἡμῶν. «Καὶ τὸ χρῆμα τῶν λόγων, λέγει ὁ Βησσαρίων³, ὃ μόνος τῶν θηρίων ἄνθρωπος διαφέρει καὶ τῶν βαρβάρων Ἑλληνες διακρίνονται, ἐν οἷς ποτε τὸ ἡμέτερον ἦκμακε γένος καὶ ὧν πᾶσα ἐπιστήμη καὶ γνῶσις καὶ τέχνη ἐβλάστησέ τε καὶ ἤνθησεν, ἀποδώσεις αὐτῇ τῷ γένει, θειότατε δέσποτα· καὶ οὐκ ἀνέξῃ τοσαύτη ἄλογία συνέχεσθαι, ὡς ἀπαιδεύτους καὶ ἄμαθεῖς παρὰ τοῖς ἄλλοις νομίζεσθαι, καὶ ταῦτα τοῖς παρ' ἡμῶν πάντα παραλαβοῦσιν, καὶ διδασκάλων μὲν ἐκείνους οἶεσθαι χώραν, ἡμᾶς δὲ μαθητῶν δεῖν ἐπέχειν, καὶ ἐκείνους μὲν ἐκ τοῦ ὑπερέχοντος ὥσπερ νομοθετεῖν, ἡμᾶς δὲ ὡς ἀνδράποδα ἔπεσθαι, καὶ ταῦτα οὐκ ἀρχηγούς μόνον καὶ εὐρετάς, ἀλλ' ἤδη καὶ τελειωτάς πάσης σοφίας· γεγεννημένους, μάρτυσιν αὐτοῖς τούτοις τοῖς νῦν κατεπαιρομένοις ἡμῶν. Μικροῖς πόνοις, οὐ πολλοῖς ἀναλώμασιν ἀπολωλότας⁴ ἀνακαλέσῃ τοὺς λόγους, τὴν σοφίαν ἐπανασώσῃ τῷ γένει· μεγάλης γὰρ εὐφυΐας, ὀξείας εἰσὶν ἔτι καὶ νῦν διανοίας οἱ ἡμέ-

¹ Τοῦτο συνάγω ἐκ τῶν μαθητευόντων ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τὸν ἐπόμενον ΙΓ' αἰῶνα· ἴδὲ περιοδ. Ἑλληνομνήμων Τόμ. Α', σ. 232.

² Τὰς αὐτὰς ἀρετὰς ἀποδίδει εἰς τοὺς Ἑλληνας βραδύτερον καὶ ὁ Νικ. Σοφριανός· ἴδὲ ἀνωτέρω τὸν ἐπίλογον τῆς γραμματικῆς του.

³ Σ π. Π. Λάμπρου, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, Τόμ. Δ', σ. 42, 5 ε.

⁴ Ὁ Σ π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομνήμωνι Τόμ. Γ', σ. 49, νομίζει ὡς ὑπερβολικὴν ἐκφρασιν τοῦ Βησσαρίωνος, λέγοντος ὅτι «οἱ λόγοι ἀπολώλασι». Ὁ Βησσαρίων ὁμως ταῦτα λέγει παραβάλλων τὴν τότε κατάστασιν τῆς παιδείας πρὸς τὴν τῶν παρελθόντων αἰώνων. Τὰ αὐτὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἐπαναλαμβάνει Δημήτριος Δούκας ὁ Κρήτης ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Μάρκον Μουσοῦρον. «Σὺ γὰρ ἅπασι τοῖς εὐφυέσι τῶν νέων τῆς σῆς γλυκείας πηγῆς ἀφθόνως ἀρύεσθαι συγχωρεῖς, ἐν μόνον ἐννοῶν καὶ ὥσπερ τι σκοπιμώτατον τέλος ἀναπολῶν, τὸ τῇ πατρίᾳ φωνῇ δεξιὰν ὀρέξαι πεσοῦση καὶ τὸν ἑλληνα λόγον ἀποσβεννύμενον ἤδη ἀναζωπυρῆσαι τὰ δυνατά». É m. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique, Τόμ. Α', σ. 86.

τεροι νέοι, ὥστε, εἰ κατὰ τρόπον διδάσκοντο, μεγάλη ἐλπίς αὐτοὺς ἐν βραχεὶ ἐπιδώσειν εἰς μέγα σοφίας· διδάσκοντο δ' ἂν ὥς δεῖ, εἰ τοὺς τε παρὰ Λατίνοις τὴν ἡμετέραν δεδιδαγμένους διδασκάλους τις αὐτοῖς ἐπιστήσειεν, εἰσὶ δ' οὗτοι πολλοὶ τε καὶ καλοὶ νεανίαί, ἄλλους τε ἐπίτηδες εἰς Ἰταλίαν πέμψας διδάξαιτο, εἴτα, ἐπανελθόντων εἰς τὴν πατρίδα, δι' αὐτῶν καὶ τοὺς ἄλλους παιδεύσειεν. Παρὰ γὰρ Λατίνων τὴν ποτέ, φεῦ, ἡμετέραν παραλαβόντες σοφίαν ἢ καὶ ληψόμενοι καὶ οὕτω παραλαβόντες ὥς αὐτοὶ ποτε οἱ ἡμέτεροι αὐτὴν παρεδίδουν, ἱκανοὶ εἰσὶ καὶ ἄλλους διδάξαι καὶ ὁμοίους ἀποτελέσαι, ὥς τ' οὐκ ἐν πολλῷ τοὺς παραδόντας νικῆσαι. Οὐ δεῖ δ' αἰσχύνῃ τὴν τοῦ καλοῦ τούτου θήραν ἀπολιπεῖν, ἐπεὶ, εἰ καὶ Λατῖνοι ἡσχύνθησαν παρ' Ἑλλήνων ἃ μὴ αὐτοὶ εἶχον παραλαβεῖν, οὐκ ἂν εἰς τόδε σοφίας προήχθησαν. Ἡμεῖς δὲ οὐδὲ ἀλλότριόν τι ληψόμεθα, ἀλλὰ τὰ αὐτῶν παρὰ τῶν ὀφειλόντων ἀποληψόμεθα· ὀφείλουσι γὰρ ὄντως τοῦ ἀπαιτοῦντος ἀποδοῦναι ἢ μὴ ἀπέλαβον, ἀλλὰ ἔλαβον».

Τὸ δὲ τμήμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰς τέχνας περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς¹. Ὁ Βησσαρίων θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὴν διάδοσιν ἐν τοῖς πρώτοις τῶν ἑξῆς τεσσάρων τεχνῶν· ἦτοι τῆς μηχανικῆς, τῆς σιδηρουργικῆς, τῆς ὀπλοποιίας καὶ τῆς ναυπηγικῆς. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη τέσσαρες ἢ ὀκτὼ τὸ πολὺ νέοι ν' ἀποσταλοῦν εἰς Ἰταλίαν ἀθορύβως, ἵνα μὴ προκληθῇ ἀντίδρασις τῶν Ἰταλῶν, πρὸς ἐκμάθησιν τῶν τεχνῶν. Διὰ τούτων δὲ περαιτέρω, οἵτινες θ' ἀποτελέσουν τὴν πρώτην νεοελληνικὴν πολυτεχνικὴν σχολήν, κατόπιν θὰ διαδοθοῦν αἱ τέχναι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Κατὰ δεύτερον μόνον λόγον ὑποβάλλει πρότασιν περὶ ἐκμαθήσεως τεσσάρων ἀκόμη τεχνῶν, τὰς ὁποίας ὅμως ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν θεωρεῖ ἀπαραιτήτους, ἦτοι τῆς ὑελουργίας, μεταξοῦφαντουργίας, ἐριουργίας καὶ βαφικῆς. «Ταύτας τέτταρας τέχνας, ἄριστε δέσποτα, μηχανικὴν, σιδηροποιητικὴν, ὀπλοποιητικὴν καὶ ναυπηγικὴν, ὥς ἀναγκαίας τε καὶ χρησίμους τοῖς εὖ ζῆν ἐθέλουσιν, διὰ τετάρων ἢ ὀκτὼ νέων ἐνταῦθα μετὰ τοῦ προσήκοντος τρόπου καὶ ὥς ἂν μὴ πολλοῖς εἶεν καταφανεῖς παραγενομένων εἰς Ἑλλάδα μεταγαγεῖν δυνηθήσῃ καὶ διαδώσεις τοῖς ἡμετέροις. Εἰσὶ μέντοι καὶ ἄλλαι τέτταρες ἄξιαί λόγου, ἢ τοῦ ὑέλου, ἢ τῶν σερικῶν, ἢ τῶν ἐξ ἐρίου ποίησις ἱματίων, καὶ προσέτι ἢ τούτων ἀμφοτέρων βαφή, περὶ ὧν ὅμως, ὥς οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλὰ πρὸς τρυφήν καὶ διαγωγὴν μᾶλλον ἀνθρώποις ἐξευρημένων, οὐ πολὺν λόγον ποιοῦμαι πρὸ τοῦ τῶν ἀναγκαίων τυχεῖν. Ἰκανῶς ἔξει τὸ νῦν ἐκείνας τὰς τέτταρας κτήσασθαι, περὶ ὧν σφόδρα σου δέομαι καὶ ἀντιβολῶ τὸν πρέποντα λόγον ποιήσασθαι. Ἀνερευνήσας τοίνυν τὸ πρῶτον καὶ ἀκριβῶς ἐξετάσας εἴπερ ἐστὶν ἀληθὲς ὅπερ ἤκουσα πολλάκις, σι-

¹ Περὶ τῶν τεχνῶν τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Βησσαρίωνος ἰδὲ Ν. Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Γ', σ. 42-48.

δήρου μέταλλα περὶ τὴν Σπάρτην καὶ τὸν Ταῦγετον εὐρίσκεισθαι, δίδαξαι τὴν αὐτοῦ ποίησιν τοὺς ἰδίους, πρὸς θεοῦ καὶ τῆς σῆς βασιλείας νέους τινὰς μήτε παρηκμακότας μήτε σφόδρα ἀπαλούς, ἀλλὰ μέσους τινάς, οἱ καὶ τὴν γλῶσσαν μαθήσονται ὥς συνεῖναι τῶν λεγομένων, ἔνταῦθα ἑξαποστείλας, πρὸς ὃ οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ ἐμὴ παρουσία ἔνταῦθα συνοίσει».

Τὸ πρόγραμμα τοῦτο τοῦ Βησσαρίωνος, ὡς πρὸς τὰ γράμματα τοῦλάχιστον, ἐτέθη ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐν Ἑλλάδι εἰς ἐφαρμογὴν. Ἀπόφοιτοι δηλαδὴ τῶν ἐν Ἑνετίᾳ τῆς Ἰταλίας λειτουργουσῶν δύο ἑλληνικῶν σχολῶν, τῆς καλουμένης Σχολῆς τῆς Κοινότητος καὶ τοῦ Φλαγγινιανοῦ φροντιστηρίου, μετελαμπάδενσαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Ἑλλάδα¹. Ἡ ἑλληνικὴ ἐν Βενετίᾳ κοινότης καθίσταται οὕτω ὁ κυριώτατος παράγων τῆς ἀναβιώσεως τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι². Αἱ σχολαὶ τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξαν ἀφιδρύματα τῶν σχολῶν τῆς Ἑνετίας. Μαθηταὶ δὲ τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων ἔπειτα ἐχρημάτισαν περαιτέρω διδάσκαλοι Μετσόβου, Τρίκκης, Λαρίσης, Τυρνάβου, Θεσσαλονίκης, Ἀδριανουπόλεως, Κωνσταντινουπόλεως³. Ὀλόκληρος ἡ Ἑλλὰς ἐξεπαιδεύετο οὕτω διὰ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἑλληνομαθῶν διδασκάλων.

Οὐδεμία ἀνάγκη ἐπέβαλεν ὅμως εἰς τοὺς διδασκάλους τούτους νὰ ἡγηθοῦν ἐκπαιδευτικῆς ἀντιμεταρρυθμιστικῆς κινήσεως⁴. Δι' οὗς ὅμως ἀνωτέρω ἐξέθηκα λόγους ῥωμαντικὴ τις, ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἀνεπτύχθη ἐκπαιδευτικὴ τάσις, ἥτις κατέλυσε τὴν μεταρρυθμίσιν τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος, τοῦ Νικολάου Σοφianoῦ.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 5 Μαρτίου 1933

¹ Ματθ. Παρανίκα, αὐτόθι σ. 131. Κ. Παπαρρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 646. Ὁ Π. Καρολίδης οὐδεμίαν διάκρισιν κάμνει ἂν ἡ ἐπίδοσις τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι προῆλθεν ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν. Ἰδὲ Π. Καρολίδου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1453-1863), σ. 538.

² Κ. Παπαρρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 496, 643.

³ Κ. Παπαρρηγοπούλου, αὐτόθι Τόμ. Ε', σ. 646.

⁴ Ἀ. Δελμούζου, Περὶ τῆς ἀντιμεταρρυθμιστικῆς κινήσεως τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐν Δελτίῳ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, Τόμ. Ζ' (1919), σ. 5.